

Könyvek magántulajdonban
(1770–1820)

Reciti konferenciakötetek · 6

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Könyvek
magántulajdonban
(1770–1820)

Szerkesztette
DÓBÉK ÁGNES

reciti
Budapest
2020

A konferenciát és a kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, a BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport és a BTM Kiscelli Múzeum támogatta.

A konferenciát a BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, a MOKKA Egyesület MOKKA R Tagozat, valamint az MTA Könyvtörténeti Munkabizottsága közösen rendezte Budapesten, az MTA KIK tanácstermében 2020. március 6-án.

A borítón: a budai könyvkötőcéh ládája, 18. század második fele (BTM Kiscelli Múzeuma, Fáryné Szalatnyay Judit felvétele)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978-615-5478-90-1

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

KÖNYVTERMELÉS, KÖNYVTERJESZTÉS, OLVASÁSTÖRTÉNET

MONOK ISTVÁN

Magánkönyvtárak (1770–1820)

A kutatás és az elemzések különös jegyei	13
--	----

GRANASZTÓI OLGA

Európai könyvterjesztési hálózatok, német kereskedők, magyarországi
könyvfogyasztók II. József korában

Új felvetések Pozsony, Pest-Buda és Bécs könyvkereskedelmének kutatásában	35
---	----

VASNÉ TÓTH KORNÉLIA

Ponyvák Széchényi alapkönyvtárából az Országos Széchényi Könyvtár
Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjteményében (1770–1820)

45

KÖZNEMESEK ÉS AZ ALSÓPAPSÁG OLVASMÁNYAI

HORVÁTH JÓZSEF

Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának
könyvkultúrájához

Falusi és mezővárosi plébánosok könyvhagyatékai (1770–1820)	63
---	----

HEGYI ÁDÁM

Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?

Példák két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtáaira

a 18–19. század fordulóján	87
----------------------------------	----

SIMON BEÁTA

Közneemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában,
hagyatéki leltárak alapján 99

FŐÚRI GYŰJTEMÉNYEK

SZABÓ ÁDÁM

Egy főúri tudóskönyvtár: a Telekiek gyűjteménye 123

ZVARA EDINA

Görög Demeter könyvtárának kéziratai
Bárány Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes
és Verseghy Ferenc írásai 141

TUDÓSOK, IRODALMÁROK GYŰJTEMÉNYEI

DONCSE CZ ETELKA

Verseghy Ferenc könyvtárai 173

VIOLÁNÉ BAKONYI IBOLYA

Újabb adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez 189

DÓBÉK ÁGNES

Sauttersheim Ignác könyvei 203

Személynévmutató 217

Helynévmutató 235

A kötet szerzői 241

Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?

Példák két délvidéki református egyházmegye
lelkészi könyvtáraitra a 18–19. század fordulóján¹

Sokféle ellentét párral szokták leírni a perifériák és a központi régiók jellemzőit: fejlettel-maradott, polgárosult-vidéki, ipari-agrár, népi-urbánus, városias-falusias, centrum-periféria, és még hosszan lehetne sorolni. Az ilyen ellentétpárok jellemzően beskatulyázzák a perifériákat, hiszen azt sugallják, hogy azok kevésbé fejlettek. Azt természetesen nem lehet állítani, hogy ezek a régiók jobb mutatókkal rendelkezzenek a központi területekhez képest, viszont azt sem lehet kijelenteni, hogy a polgárosult társadalomra jellemző műveltségi viszonyok nyomait nem lehet kimutatni vidékies környezetben.

A hazai református egyház fejlődése során különböző kultúrrégiók jöttek létre, amelyek kialakulásában két tényező játszott fontos szerepet: a felekezeti-művelődési alakzat és az egyházi intézmények. Ezek együttesen a kálvinista identitás és gondolkodás sajátos jellemzőit alakították ki: a felekezeti generációkon keresztül meghatározta a művelődési szokásokat, míg az intézményi struktúra fejlettsége mondta meg, hogy a reformátusság mekkora és milyen régióban tudott saját elvei szerint közösséget építeni. A 18. század végén ezeket a folyamatokat még az elnyújtott konfesszionalizáció is befolyásolta, mert a lassan kialakuló felekezeti öntudat miatt az a református műveltség, amelyet sajátosnak tartunk, az egyes régiókban nem egyformán és nem azonos mértékben alakult ki.² Azokban a felekezeti kultúrrégiókban, amelyekben a lakosság vidékies életmódja nem

1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

2 Kovács I. Gábor, „Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje”, *Magyar Tudomány* 180, 4. sz. (2019): 804–812; Kósa László, *Művelődés, egyház, társadalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011).

tette lehetővé széles körű értelmiségi réteg kialakulását, sokszor azt feltételezik, hogy a centrum-periféria modelljének megfelelően, a periférián a központra jellemző művelődési alakzatok nem is léteztek.³ Véleményem szerint ez így, ebben a formában nem állja meg a helyét, mert a fejlett kultúrrégiókban működő művelődési rendszerek valamilyen formában a periférikus területeken is megjelentek.

A következőkben a közösségi könyvtárak példáján keresztül mutatom be, hogy két perifériának számító református kultúrrégióban is meg lehet találni a polgárosult területekre jellemző közösségi könyvhasználatot.

A 18–19. század fordulóján a hazai közösségi olvasás gyakorlásának terén komoly változások történtek. A kora újkori kisközösségek mellett megjelentek a nagyobb közösségek számára is elérhető gyűjtemények. Az „et amicorum”⁴ megjelölésű könyvek közös használata kislétszámú csoportok mentén rajzolható meg, viszont a jozefinista kultúrpolitika hatására létrejött olvasókabinetek⁵ már egészen más csoportok szerveződését tették lehetővé. A modern nemzettudat kialakulásának köszönhetően a nemzeti könyvtárak megalapítása (Széchenyi⁶ és Teleki⁷ tevékenysége) is elkezdődött, miközben a tudományszervezés egyetemi könyvtárak gyűjteményeinek az alapjait rakta le (Klimó Pécsent,⁸ Eszterházy Egerben⁹). A kora újkorban a magaskultúra mellett a népi kultúrában is folyamatosan kimutatható közösségi olvasás, hiszen a paraszti olvasás Magyarországon egészen az 1940-es évekig csoporttevékenység volt.¹⁰ Feltételezésem szerint a periféria közösségi olvasási szokásait a népi olvasási szokások és az „et amicorum” jellegű kiscsoportok működési sajátosságait figyelembe véve lehet rekonstruálni, amely akár lehetővé teszi azt is, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület

3 FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Irodalomtörténeti könyvtár 33 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 30–62, 254–261.

4 Geoffrey D. HOBSON, „»Et Amicorum«”, *The Library* 5, Vol. 4 (1949): 87–99; MONOK István, „»Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum«: Az »et amicorum« bejegyzésről és a közös könyvhasználatról”, in *Humanizmus és gratuláció: Szolgáltatamat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, 266–276 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

5 GRANASZTÓI Olga, „Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók”, in *A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 656–668 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008), 664.

6 „*Levéiben értesítsen engem!*”: *Kortársak Széchenyi Ferenc könyvtáralapításáról*, közread. DEÁK Eszter és ZVARA Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2012).

7 DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997).

8 KÓKAY György, „A magyarországi könyvtárak és a művelődés a XVIII. század második felében: Klimó György emlékére”, *Magyar Könyvszemle* 115, 3. sz. (1999): 304–313.

9 VERES Gábor és VERŐK Attila, „A hátország éltető, megtartó ereje: Könyvtár és nyomda az egri líceumban”, in *Eszterházy egyeteme*, szerk. NAGY Andor, 102–127 (Eger: Líceum Kiadó, 2017).

10 POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Magyar tipográfia (Budapest: Európa, 1978), 324–329.

ben végzett rekonstrukciós kutatáshoz hasonlóan felfedezzünk olyan olvasókö-
röket, amelyek a 19. század elején az esperes vezetésével működtek.¹¹

Ezek a közösségek Klimóhoz, Széchényihez vagy Telekihez képest nem sza-
bályozták pontosan, hogyan és kinek kívánták az olvasmányaikat hozzáférhető-
vé tenni, hanem sokkal inkább a kisközösséghez való tartozás tudata tette lehe-
tővé az adott olvasmány megismerését. Mai fogalmaink szerint ez leginkább a
graffiti funkciójához hasonlítható, mert a falra festett graffiti egyik legfontosabb
célja annak bizonyítása, hogy alkotója elfogadja annak a szubkultúrának a szo-
kásait, amelyik falára felfestette művét. A könyvek címlapjain szereplő kéziratos
tulajdonosbejegyzések és margináliák is felfoghatók graffitiként, mert ezeknek
is volt olyan szerepe, hogy annak írója családtagjai (vagy más közösség) számára
kifejezze, hogy fontosnak tartja az adott csoporthoz való tartozását.¹² Az írás-
antropológiai kutatások ma már elég sok példát találtak arra, hogy a margináliák
elemzésével be lehet bizonyítani olyan olvasó kisközösségek létezését, amelyek
tagjai egy adott könyvhöz kötődtek akár érzelmileg, akár tartalmilag.¹³ Nehéz
viszont azt megállapítani, hogy a könyvbe való bejegyzés mikor tekinthető kö-
zösséghez való tartozásnak, és mikor nem. Az „et amicorum” jellegű bejegyzések
segítenek ennek megállapításában, de abban az esetben, amikor a szóbeli kultúra
találkozik az írott kultúrával, nem feltétlenül keletkeznek a könyv használatára
vonatkozó bejegyzések. Ilyenkor kénytelenek vagyunk egyéb források bevoná-
sára is, amelyek a szóbeliségben élő közösségek viselkedéseit írják le. A törté-
neti néprajz a boszorkányperek iratainak elemzése alapján kimutatta, hogy az
ilyen jellegű vizsgálat lehetséges, hiszen ezekben a népi kultúrákban élőknek
az olvasásról és a könyvről való gondolkodását érhetjük tetten.¹⁴ Az általunk
vizsgált kultúrrégiókban viszont nem boszorkányperek aktái, hanem az egy-

11 HUDI József, „Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években”, *Korall* 12, 43. sz. (2011): 122–146, 123.

12 Jason Scott WARREN, „Reading Graffiti in the Early Modern Book”, *Huntington Library Quarterly* 73, Vol. 3 (2010): 363–381; H. J. JACKSON, *Marginalia: Readers Writing in Books* (New Haven–London: Yale University Press, 2001), 83–85, 89, 94.

13 TÓTH Zsombor, „Homo scribens: Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez”, in TÓTH Zsombor, *A történelem terbe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, 406–430 (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság, 2006); PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak*, Erdélyi tudományos füzetek 284 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015), 138–140, 156–190.

14 KRISTÓF Ildikó, „»Istenes könyvek – ördögös könyvek«: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban boszorkányperek alapján”, in *Népi kultúra – népi társadalom*, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 18, 67–104 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995).

házkormányzás, valamint a világi közigazgatás irataival és ego-dokumentumok felhasználásával lehet az írott és a szóbeli kultúra találkozását rekonstruálni. Ennek érdekében két református egyházmegye lelkészi könyvtárait mutatjuk be, amelyek közösségi használata bizonyos esetekben megmaradt a képzettebb, írástudó csoportok között, más részei viszont kikerültek a szóbeli kultúrába is.

A Magyar Királyság déli területén elhelyezkedő Alsó-Baranyai és Békési Református Egyházmegyék sokban hasonlítottak egymásra: mindkettő a hitújítás koráig vissza tudja vezetni eredetét, mindkettőben a *Türelmi rendelet* kihirdetése után új telepés falvak jöttek létre, és mindkettő kulturális szempontból perifériának számított. Egyértelmű az is, hogy mindkettőt református kultúrrégióknak lehet tekinteni, ezért azokat érdemes összehasonlítani egymással.

Az utóbbi években módszeresen dolgoztam fel a békési egyházmegye levéltári és könyvtári gyűjteményeit, így olyan forrásbázis áll a rendelkezésemre, amelynek segítségével az egész egyházmegye olvasási kultúráját rekonstruálni tudom.¹⁵ Az alsó-baranyai traktus esetében sem én, sem a kutatás¹⁶ nem rendelkezik ilyen forrásbázissal, viszont két évvel ezelőtt előkerült az alsó-baranyai egyházmegye esperesi levéltára,¹⁷ amely a már korábban kiadott 1817-es püspöki egyházlátogatás jegyzőkönyvének a szövegével összevetve felhasználható olvasmánytörténeti elemzések elvégzésére is.¹⁸

15 HEGYI Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...”: *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018).

16 MOLNÁR Ambrus, „Fejezetek a horvátországi magyar reformátusság népi vallásosságából”, *Néprajzi Látóhatár* 8, 1–4. sz. (1999): 191–218; KISS Z. Géza, „Drávaszög és Szlavónia református egyházai a 19. századi civilizációváltás idején 1817, 1885”, in *Baranyai Történetírás: A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*, 531–546 (Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1992–1995); LÁBADI Károly, „Erkölcsei és vallási élet a XIX. századi Drávaszögben”, in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6, I, szerk. S. LACKOVITS Emőke és MÉSZÁROS Veronika, 183–195 (Veszprém: [k. n.], 2004); KISS Z. Géza, „A dunamelléki református egyházkerület 1816–1819. évi püspöklátogatási iratainak forrásértéke és ezek történeti tanulságai”, in *Társadalmi módszerek és forrástípusok: Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.*, szerk. Á. VARGA László, Rendi társadalom – polgári társadalom 1, 19–25 (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1987); LOVAS Eldina, közread., *A laskói presbiteri gyűlések jegyzőkönyvei 1804 és 1865 között* (Eszék: Exodus, 2018).

17 Szerbiai Keresztyén Református Egyház levéltára (Bácsfeketehegy) [a továbbiakban: SzKREL]. Alsó-Baranya-Bácsi Református Egyházmegye iratai (1731) 1770–1996.

18 KERESZTES Dániel és HAMARKAY Ede, közread., „*A bizalom pecsége alatt*”: *Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok*, 2 köt. (Eszék: Exodus, 2004); BARTH János, *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Vajdasági Helytörténeti Adattár 1 (Topolya: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017).

Az Alsó-Baranyai Református Egyházmegye a Dunamelléki Református Egyházkerület nyolc egyházmegyéinek egyike volt a 18–19. század fordulóján. 1781 előtt csak a Duna jobb partján lévő gyülekezetek tartoztak hozzá, beleértve a Drávaszöveget és Szlavóniát. II. József uralkodásáig a Bácskában nem léteztek református egyházközségek. 1785 és 1786 között a Nagykunság területéről kálvinista telepések költöztek Bácskába, akik megalapították Feketehegyet, Ómoravicát és Pacsért. 1786 és 1787 között a Közép-Tisza vidékéről és a Tiszántúlról érkező reformátusok alapították meg a pirosi református egyházközséget. Ezzel párhuzamosan a Bácskában több német ajkú gyülekezet is megalakult. Így mind a magyar, mind a németajkú egyházközségek az alsó-baranyai egyházmegye részévé váltak.¹⁹

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korába, de ténylegesen 1734-ben, a *Második Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonkét anyaegyházközségből állt, amely 1820-ra harmincra növekedett. Az alsó-baranyaihoz hasonlóan itt is tanúi vagyunk a terjeszkedésnek, mert 1781-ig a Bánságban tilos volt protestánsoknak letelepedni, a *Türelmi rendelet* kihirdetése után viszont négy református egyházközség jött itt létre: Magyarittebe, Liebling, Rittberg és Debeljácsa.²⁰

Alsó-Baranyában egyetlen egy lelkészi könyvtár nyomára sikerült csak bukannunk, amelyet az 1804-ben végrehajtott esperesi egyházlátogatás említ meg: „[A lelkipásztor] postillákból, praedictenekből dolgozik, más könyvei is vagynak, amelyeket olvas. Diáriumot ezután vesznek a királyi parantsolatok leírására. Inventariuma van.”²¹ Sajnos nem ismerjük a prédikátor nevét, mert azt a jegyzőkönyv nem tartalmazza, annyit viszont meg lehet állapítani, hogy egy

19 SZATMÁRI Judit, „A Dunamelléki Református Egyházkerület története a Türelmi Rendeletől (1781) 1920-ig”, in *Kálvin hagyománya: református kulturális örökség a Duna mentén*, szerk. FARBAKY Péter és KISS Réka, 52–56 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2009), 52; FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. II. rész: A dunamelléki ev. ref. egyházkerület a baranyai püspökséggel való egyesülés után 1715–1780* (Budapest: Dunamelléki Református Egyházkerület, 1898), 12, 285–286.

20 BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, I, (Debrecen: Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908), 86; KIS Bálint, „A helvéciai vallástételt követő Békés-bánáti egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke”, in KIS Bálint, *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Dél-alföldi évszázadok 5, 51–292 (Békéscsaba–Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1992), 69–70, 87–91.

21 SzKREL a.4. *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1802–1883*, Pécsvárad, 1804. február 4.

nagyon kezdetleges, kicsi gyűjteménnyel állunk itt szemben, amely a hétköznapi lelkészi munka elvégzésére volt alkalmas, de talán egyéb olvasmányok is megtalálhatók voltak benne.

A békési egyházmegyében a vizitációs iratok szintén megörökítettek ehhez hasonló adatokat. 1812-ben a köröstarcsai lelkésről, Tar Jánosról azt jegyezték föl, hogy jelenleg „olvassa Spanheim, Mossheim eccl[ésiai] hist[óriáját].”²² Johann Lorenz von Mosheim evangélikus egyháztörténész, aki a göttingeni egyetem professzoraként dolgozott 1747 és 1755 között. Több egyháztörténeti munkát is írt, a 18. században nagyon sok kiadásban jelentek meg művei, így nem tudjuk, Tar pontosan melyiket olvasta.²³ Friedrich Spanheim a 17. század utolsó harmadában Heidelbergben és Leidenben tanított egyháztörténetet. *Historia ecclesiastica veteri et novi testamenti* című művét a debreceni kollégium tanárai is kedvelték.²⁴ Mosheim és Spanheim munkássága a 18. században az erdélyi egyháztörténetírásra is nagy hatással volt, hiszen Bod Péter is nagyban támaszkodott rájuk.²⁵ Ezek szerint pécsváradi kollégájához képest Tar jóval műveltebb volt, hiszen két nagytekintélyű protestáns egyháztörténész könyveit forgatta, amelyek alapján joggal feltételezhetjük róla, hogy érdeklődési köre messze meghaladta a napi egyházi feladatokhoz szükséges művek olvasását. Ez akkor is igaz, ha 1812-ben ezek a könyvek már nem számítottak korszerűnek.

A békési egyházmegyében Tar könyvtárához képest sokkal nagyobb lelkészi gyűjteményeket is sikerült rekonstruálni. Több mint 500 kötet maradt meg Szalay Pál és Kis Bálint szentesi lelképásztorok könyvtárából.

Szalay Pál 1756-ban Nagykőrösön született, a református életpályamodellt végigjárva Debrecenben tanult, majd Svájcban járt egyetemre. 1787-ben a szentesi gyülekezet hívta meg lelképásztornak. Szalay sikeresen beilleszkedett Szentés és az egyházmegye életébe, néhány év múlva már assessorri megbízást nyert el. Élete végéig Szentésen maradt, 1802. november 10-én gyermektelenül halt

22 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) [a továbbiakban: TrREL] I.29.h.1., *Békekés-bánáti egyházmegye iratai, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1843, Köröstarcsa, 1812. október 19.*

23 Martin MULSOW, „Zur Einführung”, in *Johann Lorenz Mosheim (1693–1755): Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte*, Hrsg. von Martin MULSOW [et al.], Wolfenbütteler Forschungen 77, 7–16 (Wiesbaden: Harrasowitz, 1997).

24 MAKKAI László, „Debrecen iskolájából ország iskolája (1660–1703)”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, 43–65 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 62.

25 GUDOR Kund Botond, *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Erdélyi egyháztörténeti könyvek 3 (Bárót: Tortoma, 2018), 78, 80.

meg.²⁶ Kis Bálint 1772-ben született Vésztőn. A helyi iskola elvégzése után a debreceni kollégiumban tanult tovább. 1798-ban a jénai egyetemen töltött egy évet, majd 1799-ben visszatért hazájába. Ekkor meghívták Szentesre második lelkipásztornak. Fél évszázados lelkipásztori szolgálata során az egyházi ranglétra egyre magasabb fokaira jutott el, mert 1814-ben assessorrá választották, majd 1830-ban egyházmegyei főjegyző lett. Végül 1836-ban a Békés-Bánáti Református Egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötte. Lelkészi szolgálata mellett komoly tudományos karriert is befutott, mert 1839-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé is bekerült.²⁷

Kis Bálint könyvtára nagyjából egyben maradt, ugyanis 1896-ban fiának az özvegye, Kis Pálné a Kis család 500 kötetes könyvtárát a helyi gimnáziumnak adományozta.²⁸ A két lelkészi könyvtár egymásba olvadt, mert több tucat possessor-bejegyzésben szerepel az, hogy Szalay halálának évében – vagy a rákövetkező évben – a Szalay Pál nevével jelzett kötetek Kis Bálint tulajdonába kerültek.²⁹ Viszont hiába nagy és jelentős ez a gyűjtemény, közösségi használatáról nincsen adatunk, ezért a két egyházmegye közösségi használatú könyvtárainak a nyomát másutt kell keresnünk.

1799-ben Békés vármegye nemesi közgyűlése szinte rettegett attól a gondolattól, hogy egy kéziratot másolatban terjedő kátét szélesebb olvasóközönség is elolvashat:

Közöltetvén a jelentést tévő Fő Notarius Úr által, ezen kathe forma irás már előre V(ice) Ispány uralral is, mivel az oly veszedelmes principiumokkal telyes, hogy azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos, tehát végeztetik: hogy az azonnal irattasson le kétszer és a maga eredeti valóságában küldtessen fel, a Felséges Királyi Hertzeg Nádor Ispányhoz[.]³⁰

26 KIS, „A helvéciai vallástételt...”, 224.

27 LABÁDI Lajos, „Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853)”, in *Kiss Bálint református lelkipásztor élete és munkássága (1772–1853): A Kiss Bálint Tudományos Emléknapp előadásai, Szentes, 2014. március 21.*, szerk. LABÁDI Lajos, 7–22 (Szentes: Kiss Bálint Református Általános Iskola, 2014).

28 BERCZ Sándor, *A Szentes városi községi főgimnázium története* (Szentes: Szentesi Könyvnyomda, 1896), 93.

29 Például: KOVÁTS József, *A vallás avagy az ifjabb Racinnek a vallásról írott munkája* (Komárom: Weinmüller Bálint betűivel, 1798). Lelőhelye: Horváth Mihály Gimnázium könyvtára, Szentes I.97.2716.97.

30 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár [a továbbiakban: MNL–BML] IV.A.1.a.25. *Békés vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. Közgyűlési jegyzőkönyv 1799 nr. 579.*

A kéziratos káté Fábíán János békési tanító személyéhez köthető, aki tanítói munkaköre ellenére szintén a lelkészi karhoz tartozott, mert a református egyházban nemcsak a lelképásztorok számítottak egyházi személynek, hanem a tanítók is, mert a tanítói hivatal egyfajta felkészülés volt a lelkészi vizsgára: a lelkészjelöltek többsége tanítóskodott mielőtt felszentelését kérte volna.³¹

Fábíán működését nagy botrányok kísérték. A rektor a tanítási időt ugyanis egy pontosan nem meghatározható könyvnek a fordításával töltötte. Ezzel párhuzamosan Fábíán a békési református lakosság között egy közösséget is megszervezett, amelyben azt hirdette, hogy a *Biblia* megalkotása csak emberek műve, a vallás csak emberi kitaláció, ezért semmilyen hittétel nem bizonyítható, Jézus nem Isten fia és a valódi valláshoz leginkább az antitrinitáriusok állnak a legközelebb. A felvilágosodás századában Magyarországon az ilyen kijelentések nemcsak az egyház, hanem a világi hatóságok rosszallását is kiváltották, ezért Fábíánt bebörtönözték. Alig egy év múlva szabadult, de egyáltalán nem tanult a történekből, mert ott folytatta, ahol abbahagyta. 1797-ben Gyuláról elindult Debrecen felé. Útja során több településen is megállt, ahol tovább hirdette tanait. A körösladányi tanítónak átadott egy kézzel írt kátét, amelyben a nemesi kiváltságok eltörlése, a közteherviselés és a természeti vallás bevezetése mellett érvelt.³² Békés vármegye ekkor fogalmazta meg fentebb idézett határozatát, amelyből látható, hogy a közösségi olvasás speciális fajtájától tartottak: a szöveg nagy csoport előtti hangos felolvasását akarták mindenképpen elkerülni. Ez pedig tipikus példája a bevezetőben említett esetünknek, amikor a szóbeli és az írásbeli kultúra találkozik. Kérdés, valóban megvalósult-e ez a találkozás.

A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből kiderült, hogy a békési lakosok között Fábíán tényleg megszervezett egy csoportot, akiket a főbíró, a lelkész, a presbiterek, a preceptorok, és egyéb helybeli lakosok ateistának és naturalistáknak tekintettek. A Fábíán által megszervezett csoport egyik tagja, Barkó Mihály segédtanító kijelentette, hogy a franciák egytől-egyig naturalisták, és ezért ők a legderekabb emberek egész Európában. Fábíán védekezésében azt állította, hogy nem ő maga terjesztette ezeket a tanokat, hanem egy este egy vándorló diák állí-

31 DANKÓ Imre, „A kollégium partikularendszere”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, 776–810, 776.

32 ELEK László, „A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábíán János”, in ELEK László, *Művelődés és irodalom Békés megyében: A XVI. századtól a XIX. század derekéig*, I, A Békés Megyei Múzeumok közleményei, 64–77 (Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok, 1985).

tott be a házához, ahol a többi tanító jelenlétében vitatkoztak a kereszténységet támadó naturalista tanokról.³³

Nem tartjuk valószínűnek, hogy egy vándordiak tehet az egész felfordulásról, hiszen Fábián életútja azt bizonyítja, hogy mindig is érdekelték a valláskritikai gondolatok. Ez azt erősíti meg, hogy Fábián valóban megszervezte ezt a csoportot, amelyet egy olyan kisközösségnek tekinthetünk, amely érdeklődött valláskritikai olvasmányok iránt. Azt nem tudjuk, hogy a csoport mit olvasott. A káté létezésére vonatkozó adatunk egy évvel a csoport feloszlása utáni, ezért nem tudjuk, hogy Békés vármegye joggal tartott-e attól, hogy szóbeliségben élő emberek szélesebb csoportjai is megismerhetik a káté tartalmát. Mindenesetre megállapítható, hogy volt esélye annak, hogy a lelkeszi karhoz tartozó ember olvasmányai kikerüljenek a szóbeli kultúrába is.

Néhány apró adat segít tovább árnyalni a képet, mert segítségükkel bebizonyítható, hogy mind az alsó-baranyai, mind a békési egyházmegyékben léteztek olyan kisközösségek, amelyek szóbeliségben éltek, de odafigyeltek az írásos szövegekre.

Az alsó-baranyai egyházmegyében végzett egyházlátogatások hemzsegnek az olyan jellegű bejegyzésektől, amelyekben azt írják, hogy a gyülekezet írásbelisége alacsony: az előírt minimális ügyiratkezelést sem valósítják meg, mert nem vezetik a hatályos vallásügyi rendeleteket, nem készítének számadásokat, és nem törődnek az iratokkal.

Laskón 1804. február 19-én tartott vizitáció kötelezte a gyülekezetet arra, hogy a hatályos jogszabályokat másolják be egy jegyzőkönyvbe.³⁴ Piroson az 1803. október 29-én tartott vizitáció szerint volt ugyan gondnoka a gyülekezetnek, de számadást nem vezetett.³⁵ Jobb volt a helyzet viszont 1817-ben Vörösmarton, mert a gyülekezet birtokában volt egy *Szenttrás*, amelyet az iskola használt. Ezen kívül volt három énekeskönyvük, és szálas iratuk is volt néhány: Eberhard Henrich harangöntővel kötött szerződése 1806-ból, Baranya vármegye engedélye a templom zsindelezésére 1777-ből, és egy kereskedővel, Péntek Péterrel kötött megállapodás deszkák vásárlásáról 1807-ből. A parókián volt egy könyves téka. Zenthe József lelkipásztornak viszont csak liturgiája volt, kánonja és II. József vallásügyi rendeletei nem voltak meg neki.³⁶

33 TtREL I.1.b.36.644. *Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1796*; TtREL I.1.b.37.658. *Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1797*.

34 SzKREL a.4. *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1802–1883, Laskó, 1804. február 19.*

35 Uo., *Piros, 1803. október 29.*

36 „*A bizalom pecsége alatt*”, I, 190–191, 193.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy az egyházközségek hanyagul bántak az irataikkal, és az írásbeliség alacsony színvonalon állt. A perifériákra jellemző tipikus helyzettel találtuk itt szemben magunkat, viszont ez nem azt jelentette, hogy az olvasásnak ne tulajdonítottak volna értéket. A békési egyházmegyében 1785-ben Gyomán a könyvből megszerezhető tudást is nagyra értékelték, mert a lakosság arra panaszkodott, hogy az egybegyűltek előtt a település jegyzője nem olvasta fel szóról-szóra a körrendeleteket és hirdetményeket, hanem csak kivonatolva ismertette azokat. A gyomaiak úgy érezték, ez visszaélésre adhatott alapot, mert nem tudták megismerni a jogszabályok valódi tartalmát. Mindezt a vármegyei közigazgatás is észrevette, és utasította a jegyzőket, hogy „az currenseket szorol szora elolvasni és ugy nékik magyarázni” legyenek kötelesek.³⁷ Ez az eset tökéletes példája annak, hogy az alacsony írásbeliség mellett létezett igény a közösségi olvasásra, hiszen a hirdetéseket a település központjában nagy nyilvánosság előtt olvasták föl.

A település egészét érintő kérdésekhez képest sokkal kisebb csoport juthatott hozzá a liturgiához szükséges könyvekhez. Békésen a kántorok egymás között egy kéziratot passiót egészen 1766-ig rendszeresen lemásoltak.³⁸ Nyilvánvalóan azért tették ezt, mert nagypénteken rendszeresen elénekelték Krisztus szenvedéstörténetét, és az állandó használat miatt az eredeti mű elrongyolódott. Sajnos ma egyetlen példány sem lelhető fel ebből a kéziratból, de számunkra most maga a tény érdekes. Egész pontosan az a különleges ebben, hogy rendszeresen másolták a művet, és azt kéziratban terjesztették. Mivel a református egyház a 18. században szigorúan fellépett a passió éneklése ellen, ez megmagyarázza – az elrongyolódáson kívül –, miért kéziratban másolták azt egymás között: a békésiek ragaszkodtak egy néphagyományhoz, amelyet a hivatalos egyház katolikus elhajlásnak tartott. Adataink szerint a 18. század végén a passió éneklése már nem volt szokásban Békésen, de az évtizedeken keresztül tartó rendszeres másolás azt mutatja, hogy az írást nagyon hasznos eszköznek tartották a kántorok, amely segítségével sokáig megőrizhették üldözött hagyányaikat.³⁹

37 MNL–BML V.A.317.b.5. p. 37. *Gyoma mezőváros iratai. Közigazgatási iratok. Currens 1785*; DAKA István, „Gyoma története az újratelepüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig”, in *Gyomai tanulmányok*, szerk. SZABÓ Ferenc, 37–85 (Gyoma: Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977), 83.

38 DURKÓ Antal, *Békés nagyközség története* (Békés: Petőfi Nyomda, 1939), 105; Békési Református Egyházközség levéltára, I.62.d.1. *Számadási iratok. Békés mezőváros egyezés- és testamentumkönyve 1755–1817*.

39 MOLNÁR Ambrus, „A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben”, in *A megváltozott hagyomány*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola és VOIGT Vilmos, 497–535 (Budapest:

Az alsó-baranyai traktusban az úgynevezett *Bellyei Graduál*t 1807-ben a karncsi prédikátor, Molnár János vitte el a dunamelléki püspöknek, Veresmarti Sámuelnek, aki azt a debreceni kollégium könyvtárának ajándékozta. Ez a graduál a békési kötethez hasonlóan passiót is tartalmazott, viszont a benne található énekek többsége nem ellenkezett a hivatalos egyházi gyakorlattal. A bellyei anyakönyvbe 1771-ben jegyezték be a *Bellyei Graduál* keletkezésének történetét, amelyet 96 és 98 éves gyülekezeti tagok elbeszélésére alapoztak. Ebből megállapítható, hogy 1771-ben a kéziratos énekeskönyv még mindig a lelkész kezénél volt, azt rendszeresen használta. Ma már tudjuk, hogy a graduál megrendelője és az egyes tételek kiválasztója Angyalosi Demjén volt, aki a 17. század közepén kezdeményezte a graduál összeállítását. A kézirat viszont ezzel nem lett lezárva, mert azt legalább kilencen írták-másolták egészen a 18. század végéig, tehát állandó használatban volt.⁴⁰

Mind a békési, mind a bellyei példa azt mutatja, hogy a két egyházmegyében hosszú időn keresztül léteztek olyan kiscsoportok, amelyek a közösségi olvasást rendszeresen gyakorolták, hiszen a kántorok adták-vették egymás között a kéziratokat, amelyeket rendszeresen átdolgoztak, bővítettek. Ez a kisközösség Fábián kátéjához hasonlóan szintén találkozott a szóbeli kultúrával, hiszen mind a graduálból, mind a passióból az egész gyülekezet hallott és énekelt dalokat, így a kiscsoport által gondosan ápolt szövegek kijutottak a szóbeli kultúrába is. Van viszont olyan adatunk is, amely azt mutatja, hogy bizonyos olvasói csoportok meg tudták őrizni zártságukat.

Kis Bálint a békési egyházmegyében a lelkipásztorok között egy olvasókört alakított ki. Az olvasókör olvasmányanyaga túlmutatott az egyházi teendőkhöz szükséges ismeretek frissen tartásán, mert a világi művek terjesztését tűzte ki célul, így például a *Tudományos Gyűjtemény* számait cserélgették egymás között.⁴¹ Úgy tűnik, ez a mozgalom akadozva működött, mert 1819-ben arról tudósítottak, hogy „A T(udományos) Gyűjtemény circual, vagy is inkább hever.”⁴² Mégis az olvasási kedv megmaradt, mert az állástalan, egykori makói rektor, Kovács János arról tudósította az esperest, Juhász Istvánt, hogy „Én közönséges hivatal nél-

MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988); BÁRDOS Kornél, „Harcok a passió éneklése körül Magyarországon”, *Theológiai Szemle* 14, 9–10. sz. (1971): 296–303.

40 FEKETE Csaba, „A Bellyei Graduál leírói”, *Sárospataki Füzetek* 13, 3. sz. (2019): 78–81, 93; LÁBADI Károly, *Istennek népei a Drávaszögben* (Eszék: Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház, 2000), 305.

41 TtREL I.29.i.179. *Szentesi egyházközség iratai 1787–1865. Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentés, 1818. december 12.*

42 Uo., *Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentés, 1819. szeptember 22.*

kül eltöltött időmnek nagyobb részét a Geometriának tanulására, és más hasznos Könyveknek olvasására fordítottam.⁴³ A dunamelléki egyházkerületben is léteztek ehhez hasonló olvasókörök, bár az alsó-baranyai egyházmegyében nem tudunk arról, hogy ott is működött volna ilyen közösség. Ezek az olvasókörök korabeli újságokra fizettek elő, és a tagok azokat egymás között cserélgették.⁴⁴

Úgy gondolom, hogy a zárt olvasóközösség létezését bizonyítja az is, amikor egy kötetet hosszú évtizedeken keresztül egy bizonyos csoport tagjai örökítenek át egymás között. Vésztőn 1786-tól egészen a 20. század közepéig az anyakönyvbe és a presbiteri jegyzőkönyvbe írták be a gyülekezet történetét.⁴⁵ Az egyes lelképásztorok hol folytatták, hol lemásolták elődjük munkáját, amelyből látható, hogy a lelkészek egymás között alakítottak ki egy olvasócsoporthat, amely viszont kisközösség maradt, a gyülekezet tagjai közül csak a tisztséget viselők juthattak ahhoz hozzá, mások számára a hivatalos iratok nem voltak hozzáférhetők.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg. A békési és az alsó-baranyai egyházmegyék az olvasmányműveltség szempontjából perifériának voltak tekinthetők, hiszen mindkettőben alacsony volt az írásbeliség, és az olvasmányanyag meg sem közelítette a református iskolaközpontok színvonalát. Ennek ellenére az ország fejlettebb területein a 18–19. század fordulóján kialakult közösségi olvasásnak itt is több fajtája mutatható ki: tovább élt a kisközösségek olvasási gyakorlata, amelyet a *Bellyei Graduál* és a békési passió használata bizonyít. A kisközösségekből a szóbeliségben élő nagyobb közösségek felé is megindult az olvasmányok elterjedése, hiszen a templomi énekek a gyülekezet egésze számára ismertekké váltak. Minden bizonnyal Fábrián János tevékenységének köszönhetően valláskritikai olvasmányok is a szóbeli kultúra részévé váltak. Ezzel párhuzamosan viszont létezett egy olyan közösségi olvasás, amely a lelkészek könyvtárain alapult, hiszen Kis Bálint létrehozott egy olvasókört, amelyben csak a lelképásztorok vettek részt.

43 TtREL I.29.i.114. *Makói egyházközség iratai 1779–1864. Kováts János volt makói rektor levele Jubász Istvánnak, Makó, 1818. április 7.*

44 SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*, Károli könyvek (Budapest: L'Harmattan, 2016), 134–138.

45 Vésztői Református Egyházközség levéltára I.450.b.3. *Presbiteri jegyzőkönyv történeti feljegyzésekkel 1823–1858. I.450.a.1. Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal.*